

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра садово-паркового та лісового господарства

«Затверджую»

Завідувач кафедри

_____ (Т.І. Мельник)
«__» _____ 2019 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ВБВ 17 Соціальне лісівництво

(шифр і назва навчальної дисципліни)

Спеціальність 205 «Лісове господарство»

Факультет: Агротехнологій та природокористування

2019-2020 навчальний рік

Робоча програма з **Соціального лісівництва** для студентів за спеціальністю 205 «Лісове господарство».

Розробники: к.с.-г.н., ст. викладач Данильченко О.М. (_____)
(*прізвище, ініціали*) (*підпис*)

Робочу програму схвалено на засіданні кафедри садово-паркового та лісового господарства.

Протокол № 21 від « 22 » квітня 2019 року

Завідувач кафедри _____ (*підпис*) (Мельник Т.І.)
(*прізвище та ініціали*)

Погоджено:

Декан факультету _____ (І.М. Коваленко)
(*на якому викладається дисципліна*)

Декан факультету _____ (І.М. Коваленко)
(*до якого належить кафедра*)

Завідувач сектору контролю навчального відділу _____

Зареєстровано в електронній базі: дата: _____ 201__ р.

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів денна (4 курс, 2 ст.) – 3,5	Галузь знань 20 Аграрні науки та продовольство	За вибором	
	Спеціальність 205 «Лісове господарство»		
Модулів – 2	Освітній ступінь: бакалавр	Рік підготовки: 2019-2020-й	
Змістових модулів – 2		Курс 4, 2 ст.	
		Семестр 8-й, 4-й	
Загальна кількість годин – 105		Лекції 14 год.	
		Практичні 30 год.	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 самостійної роботи студента – 4/3		Лабораторні	
		Самостійна робота 61 год.	
	Індивідуальні завдання: Вид контролю: іспит		

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить:

для денної форми навчання 4 курс, 2 ст. – (44 / 61) 42,2 / 57,8;

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Метою вивчення дисципліни є розкрити цілісну систему знань із лісової заповідної справи, висвітлити теоретичні основи та практичні уміння і навички, необхідні для організації, функціонування і охорони природно-заповідних об'єктів різних категорій заповідності в Україні.

Основними **завданнями** вивчення дисципліни «Соціальне лісівництво» є надання студентам базових знань про теорію і практику формування та функціонування лісів, заповідників й інших об'єктів, територій та акваторій, що підлягають особливій охороні з метою підтримки екологічної рівноваги, збереження ландшафтної та біологічної різноманітності в природному та перетвореному середовищі існування людини.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати:

- теоретичні основи соціального лісівництва та лісозаповідної справи як одних з важливих складових раціонального використання, охорони і відтворення природних ресурсів, збереження біотичного розмаїття;
- категорії, функції та структуру природно-заповідного фонду України і світу, систему управління;
- екологічні, юридичні та економічні засади функціонування заповідних об'єктів;
- завдання, етапи формування та структуру національної екологічної мережі;
- методи проведення екологічного моніторингу та ведення Літопису природи;
- державне законодавство в галузі заповідної справи;
- основні напрями міжнародної діяльності України з проблем лісової заповідної справи та охорони біотичного розмаїття;
- багатофункціональне лісове господарство;
- визначення поняття пралісу, його ознаки, властивості й значення;
- принципи наближеного до природи лісівництва.

вміти:

- осмислювати та аналізувати причини негативного впливу людини на стан навколишнього природного середовища відповідних територій;
- обґрунтовувати необхідність створення заповідного об'єкту та його правоохоронну вартість;
- розв'язувати організаційні, юридичні, економічні та інші питання, пов'язані із створенням заповідного об'єкту;
- розробляти програми екологічного моніторингу заповідних об'єктів;
- вести державний кадастр заповідних територій та Літопис природи;
- здійснювати контроль за дотриманням природо-заповідного законодавства;
- організовувати природоохоронну просвітницьку та пропагандистську діяльність на базі заповідного об'єкту.

3. Програма навчальної дисципліни

(затверджено на засіданні кафедри «Садово-паркового та лісового господарства»
протокол № 21 від 22 квітня 2019 р., знаходиться на апробації)

Змістовий модуль 1. Заповідне лісівництво. Багатофункціональне лісове господарство

Тема 1. Заповідне лісівництво як спеціальна галузь природоохоронних знань.

Предмет та об'єкт заповідної справи. Функції, методи та завдання заповідної справи. Сучасні проблеми природоохоронної діяльності на заповідних територіях. Міжнародний аспект заповідної справи.

Тема 2. Історія заповідної справи в Україні та перспективи її розвитку.

Основні етапи розвитку заповідної справи в Україні від найдавніших часів до сучасності. Заповідна справа в незалежній Україні. Фундатори заповідної справи в Україні. Головні українські природоохоронні школи, Чинні законодавчі та нормативні документи щодо заповідної справи: міжнародного, державного, регіонального і місцевого рівнів. Геоекологічні підходи в організації природно-заповідних територій.

Тема 3. Природно-заповідний фонд.

Закон України «Про природно-заповідний фонд України». Загальна характеристика та структура фонду. Категорії та статус природно-заповідних територій та об'єктів. Засоби збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду. Державний та громадський контроль за станом фонду. Формування мережі природно-заповідних територій.

Тема 4. Класифікації природоохоронних територій.

Поняття про категорії природоохоронних територій. Функціональна класифікація заповідних об'єктів. Міжнародні класифікації природоохоронних територій. Класифікація природно-заповідного фонду України. Удосконалення категоріальної структури. Червоні книги в системі збереження біоландшафтного різноманіття.

Змістовий модуль 2. Наближене до природи та багатофункціональне ведення лісового господарства. Прикладні основи природно-заповідної справи.

Тема 5. Природно-заповідні території та об'єкти України різних категорій заповідності.

Природні заповідники, їх значення завдання та характеристика. Біосферні заповідники як найбільш охоронна еталонна ділянка біосфери. Мета створення, критерії виділення, функції та завдання біосферних заповідників. Біосферні заповідники України. Національні природні парки та їх типи. Управління природно-заповідними територіями вищої категорії заповідності.

Категорії природно-заповідних територій та об'єктів із загальнодержавним (заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, зоологічні парки, дендрологічні парки, парки - пам'ятки садово-паркового призначення) та місцевим (регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища) статусом. Функції, завдання та управління територіями та об'єктами різної категорії заповідності.

Тема 6. Порядок створення й оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Нормативно-правові акти діяльності територій та об'єктів фонду.

Підготовка і подання клопотань, їх розгляд та прийняття рішень про створення заповідних об'єктів. Фонди об'єктів. Державний кадастр фонду.

Нормативно-правові акти регламентації діяльності заповідних територій та об'єктів. Екологічна мережа України. Керівні органи держави в галузі заповідної справи. Природоохоронна діяльність на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду України.

Тема 7. Наукова та культурно-просвітницька діяльність заповідних об'єктів.

Загальні питання організації наукових досліджень у заповідних об'єктах (заповідниках). Головні напрями природоохоронних досліджень і природоохоронних дій (екологічний, заповідний, соціально-політичний, еколого-освітній, філософський і психологічний аспекти). Природоохоронна й екологічна освіта на базі територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Закордонний досвід культурно-просвітницької роботи на територіях та об'єктах фонду. Економічні аспекти управління природно-заповідним фондом України.

Тема 8. Природно-заповідний фонд світу. Міжнародна діяльність України в галузі заповідної справи.

Сучасні напрямки заповідної справи у світі. Огляд природно-заповідного фонду світу. Державна політика України в контексті світових проблем охорони природи і заповідної справи. Заповідна справа як галузь міжнародної природоохоронної діяльності.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин				заочна форма (3 курс)			
	денна форма (3, 1 ст. курс)							
	усього	у тому числі			усього	у тому числі		
		л	пз	с.р.		л	пз	с.р.
Модуль 1								
Змістовий модуль 1. Заповідне лісівництво. Багатофункціональне лісове господарство.								
Тема 1. Заповідне лісівництво як спеціальна галузь природоохоронних знань.	6	2	4					
Тема 2. Історія заповідної справи в Україні та перспективи її розвитку.	16	2	4	10				
Тема 3. Природно-заповідний фонд.	16	2	4	10				
Тема 4. Класифікації природоохоронних територій.	14	2	2	10				
Разом за модулем 1	52	8	14	30				
Модуль 2								
Змістовий модуль 2. Наближене до природи та багатофункціональне ведення лісового господарства. Прикладні основи природно-заповідної справи								
Тема 5. Природно-заповідні території та об'єкти України різних категорій заповідності	6	2	4					
Тема 6. Порядок створення й оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Нормативно-правові акти діяльності територій та об'єктів фонду.	16	2	4	10				
Тема 7. Наукова та культурно-просвітницька діяльність заповідних об'єктів.	15	1	4	10				
Тема 8. Природно-заповідний фонд світу. Міжнародна діяльність України в галузі заповідної справи.	16	1	4	11				
Разом за модулем 2	53	6	16	31				
Усього годин	105	14	30	61				

5. Теми та план лекційних занять
(денна форма навчання 3, 1 ст. курс)

№ з/п	Назва та план теми	К-ть годин
1	<p>Тема 1. Заповідне лісівництво як спеціальна галузь природоохоронних знань. План.</p> <ol style="list-style-type: none"> Предмет та об'єкт заповідної справи. Функції, методи та завдання заповідної справи. Сучасні проблеми природоохоронної діяльності на заповідних територіях. Міжнародний аспект заповідної справи 	2
2	<p>Тема 2. Історія заповідної справи в Україні та перспективи її розвитку. План.</p> <ol style="list-style-type: none"> Основні етапи розвитку заповідної справи в Україні від найдавніших часів до сучасності. Заповідна справа в незалежній Україні. Фундатори заповідної справи в Україні. Головні українські природоохоронні школи, чинні законодавчі та нормативні документи щодо заповідної справи: міжнародного, державного, регіонального і місцевого рівнів. 	2
3	<p>Тема 3. Природно-заповідний фонд. План.</p> <ol style="list-style-type: none"> Закон України «Про природно-заповідний фонд України». Загальна характеристика та структура фонду. Категорії та статус природно-заповідних територій та об'єктів. Засоби збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду. Державний та громадський контроль за станом фонду. 	2
4	<p>Тема 4. Класифікації природоохоронних територій. План.</p> <ol style="list-style-type: none"> Поняття про категорії природоохоронних територій. Функціональна класифікація заповідних об'єктів. Міжнародні класифікації природоохоронних територій. Класифікація природно-заповідного фонду України. Удосконалення категоріальної структури. 	2
5	<p>Тема 5. Природно-заповідні території та об'єкти України різних категорій заповідності. План.</p> <ol style="list-style-type: none"> Природні заповідники, їх значення завдання та характеристика. Біосферні заповідники як найбільш охоронна еталонна ділянка біосфери. Мета створення, критерії виділення, функції та завдання біосферних заповідників. Біосферні заповідники України. Національні природні парки та їх типи. Управління природно-заповідними територіями вищої категорії заповідності. Категорії природно-заповідних територій та об'єктів із загальнодержавним та місцевим статусом. Функції, завдання та управління територіями та об'єктами різної категорії заповідності. 	2

6	<p>Тема 6. Порядок створення й оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Нормативно-правові акти діяльності територій та об'єктів фонду.</p> <p>План.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Підготовка і подання клопотань, їх розгляд та прийняття рішень про створення заповідних об'єктів. 2. Фонди об'єктів. Державний кадастр фонду. 3. Нормативно-правові акти регламентації діяльності заповідних територій та об'єктів. 4. Екологічна мережа України. 5. Керівні органи держави в галузі заповідної справи. 	2
7	<p>Тема 7. Наукова та культурно-просвітницька діяльність заповідних об'єктів. Природно-заповідний фонд світу. Міжнародна діяльність України в галузі заповідної справи.</p> <p>План.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Загальні питання організації наукових досліджень у заповідних об'єктах (заповідниках). 2. Головні напрями природоохоронних досліджень і природоохоронних дій (екологічний, заповідний, соціально-політичний, еколого-освітній, філософський і психологічний аспекти). 3. Природоохоронна й екологічна освіта на базі територій та об'єктів природно-заповідного фонду. 4. Закордонний досвід культурно-просвітницької роботи на територіях та об'єктах фонду. 5. Сучасні напрямки заповідної справи у світі. 6. Огляд природно-заповідного фонду світу. 	2
Разом		14

**6. Теми практичних занять
(денна форма навчання 3, 1 ст. курс)**

№ з/п	Назва теми	К-ть годин
1	Тема 1. Визначення багатофункціонального ведення лісового господарства в Україні.	2
2	Тема 2. Характеристика українських карпатських лісів.	2
3	Тема 3. Праліс як взірець наближеного до природи лісівництва.	2
4	Тема 4. Вивчення лісосічного господарювання та формування структури насаджень.	2
5	Тема 5. Наближене до природи лісівництво, його загальні положення.	2
6	Тема 6. Вивчення підходів наближеного до природи лісівництва у вибірковому лісі.	2
7	Тема 7. Вивчення підходів наближеного до природи лісівництва в лісах різних класів віку.	2
8	Тема 8. Вивчення багатофункціонального господарювання в лісах Європи та Словаччини.	2
9	Тема 9. Екологічне і соціальне значення природно-заповідного фонду України.	2
10	Тема 10. Критерії формування екомережі.	4
11	Тема 11. Формування екомережі України.	2

12	Тема 12. Ліси світу як найпоширеніший та найцінніший ресурс планети.	2
13	Тема 13. Принципи заповідання у зарубіжних країнах. Національні природні парки як основні об'єкти заповідного фонду за кордоном.	4
Разом		30

7. Самостійна робота
(денна форма навчання 3, 1 ст. курс)

№ з/п	Назва теми	К-ть годин
1	Тема 1. Геоекологічні підходи в організації природно-заповідних територій. 1. Теорія острівної біогеографії в заповідній справі. 2. Форма і характер меж природно-заповідних територій. 3. Геоекологічні принципи і правила територіальної організації природно-заповідних територій.	10
2	Тема 2. Формування мережі природно-заповідних територій. 1. Передумови формування мережі природно-заповідних територій. 2. Всеєвропейська екологічна мережа. 3. Загальні положення щодо створення національної екологічної мережі.	10
3	Тема 3. Червоні книги в системі збереження біоландшафтного різноманіття. 1. Створення Червоних книг та їх призначення. 2. Червона книга України. 3. Зелена книга України.	10
4	Тема 4. Природоохоронна діяльність на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду України. 1. Літопис природи. 2. Рекреаційна діяльність у межах територій і об'єктах природно-заповідного фонду. 3. Освітньо-виховна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.	10
5	Тема 5. Економічні аспекти управління природно-заповідним фондом України. 1. Поняття, функції і методи управління природно-заповідним фондом України. 2. Механізм фінансового забезпечення функціонування установ природно-заповідного фонду. 3. Екологічне оподаткування й інвестування територій та об'єктів природно-заповідного фонду	10
6	Тема 6. Заповідна справа як галузь міжнародної природоохоронної діяльності. 1. Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій. 2. Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди. 3. Всесвітня культурна і природна спадщина.	11
Разом		61

8. Методи навчання

1. За джерелом знань:

- 1.1. *Словесні*: розповідь, пояснення, лекція, інструктаж.
- 1.2. *Наочні*: демонстрація, ілюстрація.
- 1.3. *Практичні*: практична робота.

2. За характером логіки пізнання.

- 2.1. *Аналітичний*.

3. За характером та рівнем самостійної розумової діяльності студентів.

- 3.1. *Репродуктивний*.
- 3.2. *Пояснювально-демонстративний*.

4. **Активні методи навчання** - використання технічних засобів навчання, використання навчальних та контролюючих тестів, використання опорних конспектів лекцій.

5. **Інтерактивні технології навчання** - використання мультимедійних технологій.

9. Методи контролю

1. Рейтинговий контроль за 100-бальною шкалою оцінювання ЄКТС
2. Проведення проміжного контролю протягом семестру (проміжна атестація)
3. Полікритеріальна оцінка поточної роботи студентів:
  - рівень знань, продемонстрований на практичних заняттях;
  - активність під час обговорення питань, що винесені на заняття;
  - експрес-контроль під час аудиторних занять;
  - самостійне опрацювання теми в цілому чи окремих питань;
  - результати тестування.

9. Розподіл балів, які отримують студенти (денна форма навчання 3, 1 с.т.)

Поточне тестування та самостійна робота								СРС	Разом за модулі та СРС	Атестація	Підсумковий тест -- іспит	Сума
Змістовий модуль 1 1 – 30 балів				Змістовий модуль 2 1 – 40 балів								
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	15	55 (40+15)	15	30	100
5	5	5	5	5	5	5	5					

10. Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою для заліку
90 – 100	A	зараховано
82-89	B	
75-81	C	
69-74	D	
60-68	E	
35-59	FX	не зараховано з можливістю повторного складання
1-34	F	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

12. Методичне забезпечення

1. Ярошук Р.А. Лісомеліорація. Конспект лекцій / Р.А. Ярошук. – Суми, 2015 р. – 62 с.
2. Ярошук Р.А. Лісомеліорація. Методичні вказівки щодо проведення практичних і лабораторних занять / Суми, 2015 р. – 42 с.
3. Данильченко О.М. Лісовий кадастр. Конспект лекцій / О. М. Данильченко. Суми, 2019 р. – 49 с.

13. Рекомендована література

Базова

1. Андрієнко Т.Л. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації / Т.Л. Андрієнко, В.А. Онищенко, М.Л. Клецов та ін. – К.: Б.В., 2001. – 59 с.
2. Грищенко Ю.М. Основи заповідної справи / Ю.М. Грищенко. – Рівне, 2000. – 234 с.
3. Давиденко В.М. Заповідна справа: Навчальний посібник для студентів екологічних, біологічних, природничих, лісівничих, агрономічних, зооінженерних факультетів вищих навчальних закладів III, IV рівнів акредитації / В.М. Давиденко. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2001. – 140 с.
4. Попович С. Ю. Природно-заповідна справа: Навчальний посібник / С. Ю. Попович. – К.: Арістей, 2007. – 480 с.
5. Попович С. Ю. Заповідне лісознавство. Навчальний посібник / С. Ю. Попович, О. М. Корінько, П. М. Устименко. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. – 384 с.
6. Попович С. Ю. Заповідне паркознавство. Навчальний посібник / С. Ю. Попович, О. М. Корінько, Ю. О. Клименко. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – 320 с.

Допоміжна

1. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине / В.Е. Борейко . – К.: Наукова думка, 1995. – 182 с.
2. Борейко В.Є. Хто був ініціатором створення Канівського заповідника / В.Є. Борейко // Зелений світ. – 1994. – № 8.
3. Заверуха Б.В. Рослини Червоної книги / Б.В. Заверуха, Ю.С. Шемшученко. – К.: Наук. думка, 1985. – 276 с.
4. Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки // Мінекоресурсів. Препринт. – 2000. – 36 с.
5. Закон України „Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 200-2015 роки” від 21 вересня 2000 року.
6. Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р. // Екологія і закон. Екологічне законодавство України. - К.: Юрінком Інтер, 1998. – Кн.1. – С. 14–51.
7. Закон України про „Природно-заповідний фонд України” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34.
8. Заповедники Украины и Молдавии / Под ред. В.Е. Соколова, Е.Е. Сыровечковского. – М.: Мысль, 1990. – 365 с.
9. Заповедными тропами зарубежных стран / А.Г. Банников, Б.А. Борисов, Н.Н. Дроздов, А.А. Кищинский, В.Е. Флинт. – М.: Мысль, 1976. – 352 с.
10. Заповідники і національні природні парки України. – К.: Вища шк., 1999.– 230 с.

11. Зелена книга Української ССР: Редкіє, існуючі і типові, потрібні в охороні рослинні спільноти / Під загальною ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. – К.: Наук. думка, 1987. – 216 с.
12. Міждержавні природно-заповідні території // Під загальною ред. Андрієнко Т.Л. – К., 1998. – 132 с.
13. Природно-заповідний фонд України загальнодержавного значення: Довідник // Редкол. В.Б. Лисенко та ін. – К., 1999. – 240 с.
14. Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Укр. енциклопедія, 1996. – 604 с.
15. Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Глобалконсалтинг, 2009. – 905 с.
16. Червона книга України: Тваринний світ. – К.: Укр. енциклопедія, 1994. – 456 с.
17. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Государственный заповедник „Мыс Мартьян” / Ю.Р. Шеляг-Сосонко, Я.П. Дидух, Е.Ф. Молчанов. – К.: Наукова думка, 1985. – 256 с.
18. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Дидух Я.П., Стойко С.М. и др. Перспективная сеть заповедных объектов Украины / Ю.Р. Шеляг-Сосонко, Я.П. Дидух, С.М. Стойко и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 256 с.

Інформаційні ресурси

1. http://lib.sau.sumy.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&Z21ID=122086030904163819&I21DBN=EB&P21DBN=EB&S21STN=1&S21REF=1&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE,%20%D0%9C.%20%D0%92.
2. http://lib.sau.sumy.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&Z21ID=112885030907193612&I21DBN=EB&P21DBN=EB&S21STN=1&S21REF=1&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2,%20%D0%90.%20%D0%AE.
3. http://lib.sau.sumy.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&Z21ID=192480030907103115&I21DBN=EB&P21DBN=EB&S21STN=1&S21REF=1&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%83%D0%BD,%20%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9%20%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
4. http://lib.sau.sumy.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&Z21ID=192480030907103115&I21DBN=EB&P21DBN=EB&S21STN=1&S21REF=1&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0,%20%D0%9E.%20%D0%A1.